

ORTAÇAĞ

AZERBAYCAN

MİMARİSİ

AZERBAYCAN, DOĞU İSLAM DÜNYASI'NDA YER ALAN VE BÜYÜK COĞRAFİ YAPIYA SAHİP OLMAYAN BİR ÜLKEDİR. BU DURUMLA BİRLİKTE ÜLKENİN TARİH BOYUNCA ÇEŞİTLİ İMPARATORLUKLARIN HAKİMİYETİ ALTINA GİRMİŞ OLMASI AZERBAYCAN KÜLTÜR VE SANATINA AİT OLAN DEĞERLERİN YETERLİ DÜZEYDE VE GEREKLİ ŞEKİLDE ARAŞTIRILMASINA MANİ OLMUŞTUR.

Azerbaycan'a has olan bilimsel eserler bile çoğunlukla İslam veya Fars menşeli eserler olarak kabul edilmiştir. Oysa Azerbaycan bilimi ve sanatı, sadece etno-sosyal açıdan değil, aynı zamanda gelişim seviyesi, kendine özgü olması ve başka kültürlerle yaptığı güçlü etkiler yönünden de araştırılmaya değer bir alandır. Son zamanlarda Azerbaycan bilim adamları tarafından bu alanda gözle görülür çalışmalar yapıldı, ancak bu çalışmaların sonuçları uluslararası çapta duyulmadı.

Azerbaycan kültürünün ede-

biyat, sanat, müzik, dokumacılık ve diğer dekoratif sanat alanlarında ortaçağda ulaştığı seviye tüm dünyada önemli bir yere sahiptir. Bunların yanında ortaçağdaki Azerbaycan mimarları dünya mimarisi ve şehircilik alanına paha biçilmez katkılar yapmışlardır.

Azerbaycan'da şehircilik mimarisinin en üst seviyeye çıktığı dönem İlhanlıların hakimiyeti dönemine denk gelmektedir. Bu devirde birçok yeni şehir kuruldu ve bazı şehirler genişletildi (Marağa, Tebriz, Selmas, Uçan, Bakü, Derbent), ayrıca yeni şe-

Sultaniye'deki Olcaytu Hudabande Türbesi, 1305-1313 yılları

hirlerin altyapısı da kuruldu (Gutlug Balıg, Mahmudabad, Sultanabad, Sultaniye). Zamanla genişleyen ve gelişen Tebriz Yakın Doğu'nun merkezi haline geldi. İspanya elçisi Klaviho 1403 yılında Tebriz'de 200 bin ailenin (yaklaşık 1 milyon kişi) yaşadığını yazmıştı. Bu dönemde Tebriz Avrupa ile Asya'yı bağlayan merkezi ticaret kentiydi. XIV. Yüzyılda Tebriz'e gelen Avrupalı seyyahlar kenti "Dünyanın en zengin ve en

büyük kenti" olarak addetmişlerdi. Seyyahlardan Odortko Pordeone "Hıristiyanlar şuna şahit oldu ki, ülke Han'ının bu kentten elde ettiği geliri Fransa Kralı tüm ülkeden elde edemiyor" diye yazmıştı.

Gazan Han'ın şehircilik çalışmalarının sonucunda Tebriz kenti, büyük bir başkentin sahip olduğu her türlü fonksiyonu yerine getiriyordu. Bu dönemde şehrin en önemli altı kale kapısının önünde ticaret merkezleri

faaliyet gösteriyordu. Bu ticaret merkezleri kendi aralarında ve merkezi pazarla yoğun bir şekilde çalışıyordu. İslam Dünyası'nda Tebriz'in oynadığı önemli kültürel rol sonucunda Reşidiye eğitim ve bilim merkezi yapıldı. Ülkenin bazı idari ve ticari alanlarının Kazvin kentinden yöneltmeye başlandıktan sonra, bu kent Tebriz'den sonra ikinci büyük ticaret merkezi oldu.

Tebriz kenti, İlhanlılar devrinde

Humayun mozolesi, 1565 yılı, Delhi, Hindistan

şehircilik yapılanması ve fonksiyonel işleyişi açısından ortaçağda eşine az rastlanılır örneklerden birisi olmuştur. Şehirdeki üretimin yüksek seviyede olması, parasal dönüşümün hızlı olması, su teminindeki mükemmel sistem, geniş ekonomik ilişkiler ve gelişmiş şehircilik yapısı ile Tebriz kenti, Arap hilafetinin büyük kentlerini geride bıraktı.

Tebriz kentinin tüm semtlerinde büyük mimari yapıların ve külliyele- rin eşit bölüştürülmüş olmasından dolayı şehirdeki yapılar ve gelişme sistemi düzenli ve kompozisyonlu bir şekilde gerçekleştiriliyordu. XIV. yüzyılın başında Tebriz kenti çok fonksiyonlu yapıya sahipti ve bu yüzden düzenli fonksiyonelliği açısından günümüzdeki çağdaş şehir sistemine çok benziyordu.

Tebriz'in İlhanlılar döneminde geliştirilen şehircilik sistemi tecrübesiyle, komşu ülkelerde de büyük şehirler meydana geldi. Türk bilim adamı Hilmi Ziya Ülken'in dediği gibi bu tecrübe Emir Timur ve Şah Abbas yönetimleri için "fikir ve program" kaynağı oldu.

Şeyh Cüneyt Türbesi, 16. yüzyıl, Gusar, Azerbaycan

Azerbaycan şehir yapılanmasının dünya çapındaki en değerli hususlarından birisi de şehir merkezindeki meydanlardır. Tebriz'in çok fonksiyonlu sistemi, çok fonksiyonlu merkezi meydanların kurulmasına vesile oldu. Bu meydanlar önemli toplumsal törenleri, iş görüşmeleri, askeri geçitleri ve gösterileri, yemek bayramları, dini ibadetleri, tiyatro gösterileri ve spor yarışmaları için hizmet vermekteydi. **İlhanlılar** zamanında altyapısı kurulan Sahipabat (Sahibul-Amr) meydanı gittikçe gelişti ve Safeviler döneminde tam anlamıyla bir şehir merkezine dönüştü. Dik köşeli büyük meydanın etrafında Tebriz'in idari, dini, kültürel ve alışveriş binaları mevcuttu. Safevilerden sonraki devletler bu şehircilik sistemini kendi başkentleri yaptıkları Kazvin ve İsfahan'da da uyguladılar. Bunlardan sadece İsfahan'daki "Meydan-ı Şah"

meydanı bozulmamış yapısıyla günümüze kadar korunabilmiştir.

Azerbaycan mimarları Yakın Doğu'nun mimarisinin gelişmesine büyük katkı sağladılar. Bu mimari özellik Tebriz'deki Alişah Cami'si ve Mavi Cami'de de görülmektedir. **İlhanlılar** döneminde Azerbaycan camileri içinde büyük ibadet salonları kurulur ve salonun tavanları makas şeklindeki kemer profilleriyle kaplanırdı. Bunun en bariz örneği Mimar Hacı Alişah Tebrizi tarafından 1311-1324 yıllarında yapılan Alişah Cami'sidir. Bu caminin ibadet salonunun alanı yaklaşık 2000 metrekare olup tavanı 30 metreden fazla uzunluktaki kesişen kemerlerle kaplıydı. Caminin dayanıklılığı için yan duvarlar 10,4 metre genişliğinde yapılmıştır. **Caminin ön tarafındaki büyük avlunun çevresinde yer alan yuvarlak minareli yapı mimari bir yenilikti.**

Alişah Camisi İslam Dünyası'nın en büyük tarihi yapıtlarından birisidir. Bu mimari yapı Timurlu'ların hakimiyeti altındaki Orta Asya'da, Afganistan'da ve İran'da yapılan cami avlularına örnek olmuş, bu yapının etkisi Mısır'a kadar ulaşmıştır. Günümüzde bu caminin "Ark Kalesi" adıyla bilinen küçük bir kısmı Tebriz'in sembolü olmuştur.

Mimar Hacı Ali Kuşçu tarafından 1465 yılında Tebriz'de yapılan Mavi Cami'nin Alişah Camisi'nden en önemli farkı merkezi kubbe kompozisyonuna sahip olmasında yatıyordu. Çapı 16,5 metre olan büyük kubbelerle kaplı kare şeklindeki ibadet salonunun üç tarafında galeriler mevcuttu.

Güney tarafındaki ibadet salonuna bitişik ve onun dörtte biri kadar olan küçük salon mevcuttur. Mühendislik ve fonksiyonel yönden

Gülistan Türbesi, Nahçıvan

bu tür yapı sisteminin daha geliştirilmiş hali Mavi Cami'de görülmektedir. Büyük merkezi kubbenin etrafına döşenmiş olan küçük kubbelerin minareler önündeki ana cephenin köşelerine inşa edilmiş olması, camiye hoş ve resmi bir görüntü katmaktadır.

Mavi Cami, dünya mimari mucizeleri arasında yer alan Azerbaycan'daki Selçuklu Cami mimarisine de öncülük etmiştir. Bu cami, diğer camilerin inşaatına da örnek olmuştur. Bunun en bariz örneği Hindistan'da Babüriler sülalesi tarafından inşa edilen Cuma Cami, Irak'taki Şii Cami ve Türbesi, Tebriz'deki Mavi Cami örnek

alınarak İran'da ve Türkistan'da kurulan camilerdir.

İnsan tarihini ölümsüzleştirme örneklerinden olan anıt şeklindeki kuleli türbeler, Selçuklular döneminin mimari fenomeni olmuştur. Bu tür türbeler esas olarak Oğuz Türklerinin yaşadığı yerlerde görülmektedir (Anadolu, Azerbaycan ve Horasan). Türbenin silindirik, küp ve prizma şeklindeki iki tabakalı yapısı iki katlı kubbeye kapatılmıştır. Azerbaycan mimarları üç türbenin her birisinin yapımında da dönem mimarisinin en üst seviyesine ulaşmışlardır.

Nahçıvan'daki Mumine Hatun**Türbesi (Mimar Acemi, 1186), prizma şeklindeki kuleli türbelerin en iyisi olarak addedilebilir.**

Nahçıvan'ın yüksek bir yerine inşa edilen türbe her şeyden önce büyük hacmi (yüksekliği yaklaşık 35 metre) ve inşa planının zor olmasıyla ayrı bir yere sahiptir. Mumine Hatun Türbesi'nin on köşeli kulesi güçlü bir destek ve tektonik sisteme sahiptir. Türbe gövdesinin dış tarafı epigrafik motiflerle ve desenlerle boyanmıştır.

Mimar Acemi Nahçıvani prizma şeklindeki minareli türbelerin geliştirilmesi sürecinde önemli rol oynadıysa, Mimar Ahmet El-Hafız Nahçıvani de silindirik şeklindeki minareli türbelerin geliştirilmesinde büyük rol oynamıştır. Silindirik şeklindeki minareli türbelerin en gelişmiş örneği Mimar Ahmet Nahçıvani tarafından Nahçıvan'ın Karabağlar bölgesinde inşa edilen Goday Hatun Türbesi'dir.

Nahçıvan mimarları tarafından yapılan geleneksel minareli türbelerin değerli örneklerinden birisi Culfa'daki (Nahçıvan) Gülistan Türbesi'dir. Türbenin en önemli özelliği, her iki katının da yer yüzeyinden üstte olmasıdır. Bu tipteki türbeler daha çok Küçük Asya'da, yani günümüzdeki Türkiye'de yaygın biçimde inşa edilmiştir. Kare şeklindeki altyapısıyla 12 köşeli Gülistan Türbesi türü, yapısı ve desenleri bakımından, ayrıca gelişmişliği yönünden en çok Anadolu türbelerine benzemektedir.

Kuleli türbelerin üstünde esas olarak piramit veya koni şeklindeki kubbeler yer alırdı. Üçgen şeklindeki kubbelerle yapılan türbelerin gelişme süreci Azerbaycan'da yaşandı. Bu türlerin en büyük örnekleri Gazan Han ve Olcaytu Han'ın türbeleridir. Şanb Gazan külliyesinin ana yapısı olan Gazan Han Türbesi (Alışah Tebrizi, 1297) günümüzde tamamen yıkılmış durumdadır. Ancak yazılı ve resimli kaynaklardan türbenin mimari yapısı tahmin edilebilir. Türbe eşsiz yapısı itibarıyla sadece Gürgan'daki

Kabus Günbedi türbesiyle karşılaştırılabilir. Büyük ve gelişmiş mimari kompozisyonu barındıran Gazan Han Türbesi sadece Azerbaycan'da değil aynı zamanda Timurlu'lar türbe mimarisinde de büyük ölçüde etkili olmuştur.

Olcaytu Han Türbesi (mimar Alişah Tebrizi, 1305-1309), Gazan Han Türbesi'nin mimari özelliklerine uyularak yapılmış en başarılı örneklerdir. İlhanlıların yeni başkenti Sultaniye'de inşa edilen bu türbe her şeyden önce hacmiyle ön plana çıkmıştır. İç kubbenin çapı 24,5 metre olup, yüksekliği 52 metredir.

Genişlik ve hacim kompozisyonu açısından Olcaytu Han Türbesi'nin başka örneği yoktur. Sekiz köşeli prizma şeklindeki türbe gövdesinin köşesinde yer alan büyük ok şeklindeki kubbenin etrafına inşa edilen inceltilmiş minareler onu eşsiz bir güzelliğe ulaştırmıştır. Bol miktardaki minare kompozisyonuyla yapılan türbe İslam

mimarcılığında da bir yeniliktir.

Olcaytu Türbesi'nin mühendislik planları da dünya mimarisinin nadir örneklerinden birisidir. Dünya mimari mirası hakkındaki önemli eserlerin yazarı, Fransız bilim adamı Choisy Auguste (XIX. yüzyıl) Olcaytu Han Türbesi'nin sıra dışı mimarisi hakkında önemli bilgiler vermiştir. **Ona göre Olcaytu Türbesi'nin mimari dekoru kendi zamanının ansiklopedisi niteliğindedir. Bütün tarihi mimari eserlerde olduğu gibi bu türbe inşaatında da mimar Alişah Tebrizi uyum prensibine son derece özen göstermiş, derin ve ince düşünerek hareket etmiştir.**

Dünya mimarisinin gelişmesine Olcaytu Türbesi gibi etki eden diğer türbe yapıtları olarak Timurlu'ların Türkistan'da ve Hindistan'da yaptırdıkları ve Ahmet Şah Dürrani'nin Afganistan'da (Kandahar XVIII. yüzyıl) yaptırdıkları türbeler örnek gösterilebilir. **İlhanlılar devrinde**

Azerbaycan mimarisinin uluslararası çapta elde ettiği yüksek prestije örnek olarak ise Alişah Tebrizi'nin yapıtlarından esinlenerek yapılan Türkiye'de Selimiye Camii (Koca Sinan 1569-1575) ve Floransa'daki Santa Maria Del Fiore Kilisesi (F. Brunelleski, 1418-1419) gösterilebilir.

Safevi devletinin teokratik karakteri, daha çok anıt mimarisinin gelişmesine yansımıştır. Safevi yöneticileri anıt türbelerini daha çok Şii imamların ve onların nesillerinin mezarlıklarına yaptırıyorlardı, ayrıca kendi ecdatları ve önde gelen din adamlarının mezarlarına da yaptırıyorlardı. Bu türbelerin yaygınlaşmasının en önemli sebebi, ibadetlerin yapıldığı ve etkili olan yerlere dönüşmesi idi. Selçuklularda kuleli türbeler kahramanların ruhunun dinamiği olarak hissedildiyse de, Safevilerin geniş hacimli türbelerinin yaygınlaşmasında din ve tasavvuf belirleyici rol oynamıştır.

Mümine Hatun Türbesi, Nahçıvan, 1186

Safevilerin anıt türbelerinin altyapısının planı sekizli dinamikte belirleniyor: dört dikey ve dört yatay hatlar, bir merkezi ve sekiz köşedekiler olmak üzere dokuz kareyi oluşturuyordu. Bu şema tıpkı cennet bahçesi şemasını andırdığı için Safeviler yaptırdıkları türbelere cennet motifini vermeye çalıştılar.

Safevi türbelerindeki yapıların konseptinin, derin sembollerinin, anlamlı mimarisinin, gelişmiş ve etkili mühendislik yapılarının etkisi Azerbaycan sınırlarının ötesine geçti. Özellikle Şii mezhebinde olan devletleri daha fazla etkilemiştir. Bu çeşit türbeler İran ve Irak'ta yaygındır.

Ancak Safevilerin anıt türbelerinin gelişmesi ve en üst seviyeye çıkması Hindistan'da Timurular mimarisinde görülür. Tebriz mimarlık okulunun hocası Ağa Mirze, Gıyas Hümayün Türbesi'ni inşa ederken Safevilerin mimari geleneklerini devam ettirmiştir. Daha sonra bu türbe Taç Mahal'e örnek teşkil etmiştir.

Şii imamların türbelerinin üzerindeki kubbeleri altınla kaplama fikri Safevi Şahı 1. Tahmasib'e aittir. Bundaki amaç kubbelerin güneşle özdeşleştirilmesinde yatar. Zamanla altın kubbe ile Kızılbaş sarığı arasında (Safevilerin baş giysisi) anlam ve şekil bütünlüğü oluşmuştur. Altın kubbelerin günümüze kadar İran ve Irak sınırları içinde korunmuş örnekleri mevcuttur.

İlhanlılar dönemi, saray mimarisinin gelişmiş olmasıyla ünlüdür. Başkentlerde ve devlet büyüklerinin dinlenme bölgelerinde birçok saray inşa edilmiştir. Bunların arasında en meşhurları Şiz'deki Abaga Han Sarayı ve Şenb Gazan'daki (Güney Azerbaycan) Adiliye Sarayı'dır. Bu saraylar simetrik yapıya sahiptirler, merkezde gelen misafirleri karşılamak için kubbeli salon bulunur, bu salona yan binalar da bitişiktir. Salonun simetrik ekseninde han için halvetgah vardır. Giriş veranda şeklinde tasarlanmış ve büyük havuza doğru çıkar. Bu tür saray mimarisi geliştik-

ten sonra bu, Tebriz'de merkezinde kubbeli salonu olan ve köşede odaları bulunan mükemmel saray yapısı haline geldi. Meşhur Heşt Behişt saray türü bunun etkisiyle meydana getirilmiştir. Orta Asya'daki Timurular saraylarının, İran'daki Safevi saraylarının (İsfahan'daki Heşt Behişt Sarayı, XVI. yüzyıl) ve Çinili Köşk (İstanbul, XV. yüzyıl) Sarayı'nda Abaga Han Sarayı'nın mimari prensipleri esas alınmıştır. Bu mimari modelin yaygınlaşmasındaki en temel sebep, fonksiyonel açıdan kolay ve anlamlı olması, ayrıca uluslararası kültürel ilişkilerin hızlı bir şekilde gelişmesinde yatıyor.

Azerbaycan'da bugüne kadar korunmuş olan Şirvanşah Sarayı, bütün özellikleriyle birinci sıradadır. Sarayın ana kısmı XV. yüzyılda Şirvanşahlar Devleti'nin en güçlü döneminde inşa edilmiştir. Bu yapı sadece Şirvan Mimarlık Okulu'nun en bariz hatırası olmakla kalmayıp, aynı zamanda Azerbaycan'ın taş mimarisinin de örneğidir.

Şirvanşahlar Sarayı şehrin en

yüksek yerine inşa edilmişti. Bu yapı, her şeyden önce fonksiyonel ve kompozisyon yönünden inşa edilmesi oldukça zor olan bir bölgeye kurulmuştur. Saray külliyesini oluşturan ve çeşitli fonksiyonel amaçlar için kurulan binalar büyük değildir. Ancak saray, cami, hamam ve türbelerin her biri asırlık bir incelik sanatı olan perdahlamanın klasik örneğidir. Bu yapılar kendi aralarında ve rölyefi ile uyum içindedir.

Şirvanşahlar Sarayı'nın etki ortamını belirlemek zordur. Ancak şu hususu belirtmekte yarar vardır: XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başında Bakü zengin petrol yataklarıyla tüm dünyanın dikkatini çektiğinde, Şirvanşahlar Sarayı'nı gören Fransız Anri Atye şöyle demişti: "Niye bu petrol kaynaklarının ünü bu tarihi yapıların şöhretini aşması gerekir?". Şirvanşahlar Sarayı'nın uyumu, profesyoneller için gerçekten sanat okulu değerindedir.

Hulaku Han yönetimi devrindeki en büyük mimari eser Marağa Rasathanesi'dir ki, burası Astrolog Nasrettin Tusi başkanlığında 1259 yılında inşa edilmiştir. Ortaçağın en büyük rasathanesi olan bu yapı Marağa yakınındaki tepelikte yer alıyordu. Yapı büyük bir yer kaplıyordu (347x137 metre). Kompleksi teşkil eden yapılar merkezi yapı olan "Günbad Kubbesi"nin etrafında grup halinde yer alıyordu. Marağa Rasathanesi sadece Tusi başkanlığındaki bilimsel araştırmalarıyla şöhret kazanmakla kalmayıp, aynı zamanda profesyonel mimari yapısıyla da ün kazanmıştır. XIV-XV. yüzyılın önde gelen matematik ve astrolog âlimi Kiyasettin Kaşi babasına yazdığı mektupta Semerkant'taki Uluğbey Rasathanesi'nin Marağa Rasathanesi örnek alınarak yapıldığını yazmıştı.

Azərbaycan mimari eserleri yüksek inşaat mühendislik araştırması yapanların da dikkatini çekmektedir.

"Goday Hatun" türbesi, XIV. Yüzyıl, Nahçıvan

Yakın Doğu'daki çoğu mimarlık araştırmacılarına göre, Azerbaycan iki tabakalı kubbe sisteminin ana vatanıdır ki, bu bölgedeki en yaygın kaplama sistemidir.

Azərbaycanlı ustalar çeşitli zamanlarda mimari dekorlarda çeşitli stillerdeki tarzları uyguluyorlardı. Buna örnek olarak İslami mimarın özel alanı olan anıt hattatlığını da göstermek mümkündür. Azerbaycan mi-

marlarının maharetleri konusundaki diğer bir gerçek ise onların ortaçağda çeşitli ülkelerdeki inşaatlarda rol almış olmalarıdır. Ustalar Berke'den (Tataristan) Kahire'ye kadar, Delhi'den Sarayev'o'ya kadar geniş coğrafyada çalışmışlardır. Yeri gelmişken söylemeliyiz ki Yakın Doğu'da etkili merkezlerden birisi olmuş Azerbaycan, ortaçağda İslam Dünyası'nın mimarisinin gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır.■